

MICHAŁ N. FASZCZA

ARMIA RZYMSKA... ALE JAKA?
O WIARYGODNOŚCI UWAG POLYBIOŚA Z MEGALOPOLIS
NA TEMAT ORGANIZACJI *EXERCITUS ROMANUS**

W powszechnej opinii badaczy wojskowości rzymskiej informacje przekazane przez Polybios¹ z Megalopolis uchodzą za cechujące się wysokim poziomem wiarygodności². Warto jednak zauważyć, że taki wniosek płynie głównie z analizy opisów poszczególnych wydarzeń i jest bezrefleksyjnie przenoszony na treść VI księgi *Historiae* (*Ἱστορίαι*). Co ciekawe, ogólny obraz armii rzymskich³ nakreślony przez Polybios¹ często pozostaje sprzeczny nawet z wymową pozostałych partii jego dzieła. Przed bezkrytycznym traktowaniem Polybiańskich opisów wojskowości przestrzegali niegdyś

Dr MICHAŁ N. FASZCZA – adiunkt Wydziału Historycznego Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztor¹ w Pułtusk²; adres do korespondencji: Akademia Humanistyczna, Wydział Historyczny, ul. Mickiewicza 36 b, 06-100 Pułtusk; e-mail: michalfaszcz@o2.pl

* Autor pragnie podziękować prof. Adamowi Ziółkowskiemu (Uniwersytet Warszawski) za inspirujące rozmowy na temat wiarygodności dzieła Polybios¹, jak również prof. Agnieszce Dziubie (Katolicki Uniwersytet Lubelski) za pomoc w przygotowaniu artykułu.

¹ Wszystkie imiona i nazwiska postaci żyjących w epoce starożytnej zostały zapisane w oryginalnym brzmieniu.

² Przykładowo: H.M.D. PARKER. *The Roman Legions*. New York: Barnes & Noble 1958² s. 13-20; G. WEBSTER. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* Norman: University of Oklahoma Press 1998³ s. 10-15; A. GOLDSWORTHY. *The Complete Roman Army*. London: Thames and Hudson 2003 s. 26-33; G. CASCARINO. *L'Esercito Romano. Armamento e organizzazione*. Vol. I: *Dalle origini alla fine della repubblica*. Roma: il Cerchio 2007 s. 78-81, 97-98, 224; D. HOYOS. *The Age of Overseas Expansion (264–146 BC)*. W: *A Companion to the Roman Army*. Red. P. Erdkamp. Oxford–Malden: Blackwell Publishing 2007 s. 63-76.

³ W odniesieniu do rzymskich legionów pełna ciągłość instytucjonalna pojawiła się dopiero w okresie Cesarstwa, stąd też w odniesieniu do Republiki poprawniejszą formą niż „armia rzymska” są „armie rzymskie”. Zob. S. JAMES. *Writing the Legions: the Development and Future of Roman Military Studies in Britain*. „Archeological Journal” 159:2002 s. 38-39.

m.in. Hans Delbrück⁴, Elisabeth Rawson⁵, Lawrence Keppie⁶ i Nicholas Sekunda⁷. Aby jednak móc odnieść się w możliwie pełny sposób do problemu wiarygodności tego elementu pisarstwa historycznego Arkadyjczyka, konieczne jest zestawienie wniosków płynących z analizy jego twórczości literackiej, potencjalnie wykorzystanych źródeł, jak również pojmowania przez niego opisywanej tematyki. Może się bowiem okazać, że już samo rozpatrywanie Polybiańskich opisów przez pryzmat „prawdy” i „fałszu” ma się nijak do przyświecających mu motywacji.

Celem, jaki obrał sobie autor niniejszego artykułu, jest nie tylko próba określenia wiarygodności „części wojskowej” VI księgi *Historiae* Polybiosia, ale także – a może nawet przede wszystkim – znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy w jej przypadku jest to właściwe zdefiniowanie problemu badawczego. Faktem natomiast pozostaje, że powszechne w środowisku naukowym bezkrytyczne traktowanie twórczości Arkadyjczyka wymaga daleko idącej rewizji, pozwalającej zrozumieć, czym była ona w rzeczywistości.

1. DOŚWIADCZENIE WOJSKOWE POLYBIOSA

Jednym z argumentów mających przemawiać za głęboką znajomością zagadnień militarych przez Polybiosia było jego rzekome doświadczenie zdobyte w tym zakresie. Miał je uzyskać jako dowódca jazdy (ἵππαρχος) Związku Achajskiego⁸ i doradca militarny Publiusa Corneliusa Scipiona Aemilianusa (Afrykańskiego Młodszego) podczas oblężenia Kartaginy w latach 147-146 przed Chr.⁹ Co więcej, utrzymując regularne kontakty z przedstawicielami tzw. kręgu scypiońskiego, miał wieloletnią styczność z intelektualną i kulturową elitą ówczesnego Rzymu, nie wyłączając osób mogących się pochwalić sprawowaniem dowództwa¹⁰. Kreśląc program optymalnego przygotowania

⁴ H. DELBRÜCK. *Nowożytna sztuka wojenna*. Przeł. M. Młynarz. Oświęcim: NapoleonV 2016 s. 94 (wydanie oryginalne ukazało się w 1924 r.).

⁵ E. RAWSON. *The Literary Sources for the Pre-Marian Roman Army*. „Papers of the British School at Rome” 39:1971 s. 13.

⁶ L. KEPPIE. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. London: Batsford 1984 s. 33.

⁷ N. SEKUNDA. *Republican Roman Army 200–104 BC*. Oxford: Osprey Publishing 1996 s. 11.

⁸ POLYB. 28.6.9.

⁹ Zob. POLYB. 38.21-22. Wszystkie kolejne daty wydarzeń mających miejsce w starożytności odnoszą się do czasów przed narodzeniem Chrystusa, chyba że wyraźnie zaznaczono inaczej.

¹⁰ POLYB. 31.24.12; K. ZIEGLER. s.v. *Polybios*. *Pauly Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* 21:1952² szp. 1452-1454; F.W. WALBANK. *A Historical Commentary on Polybius*.

autora do pisania historii, kładł duży nacisk na zdobycie odpowiednich doświadczeń życiowych, co mogłoby sugerować, że takowe posiadał¹¹. W przeciwnym wypadku byłoby to z jego strony postępowanie pozornie nielogiczne, gdyż dodatkowo wystawiałby się na krytykę ze strony adwersarzy.

W rzeczywistości Polybios pełnił funkcję dowódcy jazdy jedynie w latach 170-169, nie uczestnicząc w żadnej akcji bojowej¹². Był wodzem czysto tytularnym, co w warunkach funkcjonowania Związku Achajskiego w tym okresie miało głównie wymowę polityczną¹³. Jako przedstawiciel elity społecznej rodzinnego miasta, z pewnością przeszedł odpowiednie przeszkolenie wojskowe, co miało w przyszłości przygotować go nie tylko do wypełnienia ciężących na nim obowiązków obywatelskich, ale również obejmowania eksponowanych funkcji publicznych¹⁴. Nie było to jednak równoznaczne z czynnym uczestnictwem w jakimkolwiek konflikcie zbrojnym. Stając się w 167 r. zakładnikiem Rzymian, wciąż pozostawał teoretykiem, który mógł czerpać wiedzę jedynie z greckich traktatów wojskowych, względnie opowieści weteranów.

W związku z powyższym, naiwnością byłoby sądzić, że Scipio Aemilianus naprawdę zabrał go ze sobą w charakterze doradcy, nawet jeśli formalnie sprawował taką funkcję. Trudno zresztą wskazać aspekt, w którym dowódca jazdy podmiotu politycznego o niewielkim potencjale militarnym miałby doradzać jednemu z najwybitniejszych rzymskich wodzów. Można przypuszczać, że chodziło raczej o obecność w obozie człowieka, którego niekwestionowany talent literacki posłużyłby w niedalekiej przyszłości do odpo-

---

Vol. I. Oxford: Oxford University Press 1957 s. 3; TENŻE. *Polybios*. W: *Latin Historians*. Red. T.A. Dorey. London: Routledge & Kegan Paul 1966 s. 41; TENŻE. *Polybios*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press 1972 s. 8-9; A.E. ASTIN. *Scipio Aemilianus*. Oxford: Oxford University Press 1967 s. 3; G. ZECCHINI. *Storia della storiografia romana*. Roma-Bari: Editori Laterza 2016 s. 19-20. Na temat wykształcenia się wspomnianego środowiska, jak również jego znaczenia dla rozprzestrzeniania się wzorców kultury hellenistycznej w Republice Rzymskiej: P. GRIMAL. *Le siècle des Scipions. Rome et l'Hellénisme au temps des guerres puniques*. Paris: Aubier 1975.

¹¹ Tematyka „programu historycznego” przedstawionego przez Polybiosa doczekała się licznych studiów, spośród których za najważniejsze należy uznać: K. ZIEGLER. s.v. *Polybios*. szp. 1474-1480; F.W. WALBANK. *A Historical Commentary* s. 6-16; TENŻE. *Polybios* (1972) s. 66-96; P. PEDECH. *La méthode historique de Polybe*. Paris: Les Belles Lettres 1964; K. SACKS. *Polybios on the Writing History*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press 1981.

¹² POLYB. 28.6.9.

¹³ K. ZIEGLER. s.v. *Polybios* szp. 1445-1446; F.W. WALBANK. *Polybios* (1972) s. 7-8.

¹⁴ Zob. A. CHANIOTIS. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing 2005 s. 31-36, 46-51. W przypadku Polybiosa i osób o zbliżonym do niego statusie społecznym szczególne znaczenie przykładano do treningu jeździeckiego, co w pełni tłumaczy pełnioną przez niego w późniejszych latach funkcję.

wiedniego nagłośnienia sukcesu odniesionego przez Scipiona Aemilianusa¹⁵. Na pewno Polybios nie znalazł się w Afryce Północnej z powodu kompetencji militarnych, albowiem takowych po prostu nie posiadał.

Doświadczenia wojskowego nie zapewniał także kontakt z tzw. kręgiem scypiońskim, bo nawet jeśli jego przedstawiciele dyskutowali niekiedy o zagadnieniach natury wojskowej, to wciąż dla Polybiosia była to aktywność niewykraczająca poza sferę teoretyczną. Co najwyżej Arkadyjczyk mógł dzięki temu poszerzyć swoją wiedzę z zakresu organizacji i mechanizmów działania armii rzymskich w warunkach kampanii, a i co do tego nie można mieć żadnej pewności.

Wiarygodność dzieła Polybiosia nie mogła mieć zatem źródła w jego znajomości problematyki militarnej. Przyjęcie przeciwnego założenia byłoby równoznaczne z automatycznym uznaniem historyka wojskowości za utalentowanego oficera, tylko dlatego, że na co dzień obcuje ze źródłami i współczesnymi publikacjami naukowymi. Wbrew temu, w jaki sposób Polybios starał się wykreować obraz własnej osoby, nie posiadał realnego doświadczenia wojskowego – czynił więc innym zarzut z postawy, którą sam reprezentował. Za takie z pewnością nie może uchodzić roczne pełnienie stanowiska dowódcy jazdy Związku Achajskiego, który w tym okresie nie prowadził działań zbrojnych, podobnie jak obecność przy wojsku rzymskim w trakcie oblężenia Kartaginy. Głównym sprawcą ugruntowania się przekonania o szczególnych predyspozycjach Polybiosia do wypowiedzania się w kwestiach militarnych był Frank W. Walbank¹⁶, którego publikacje poświęcone arkadyjskiemu historykowi zyskały w krótkim czasie status podstawowych, a przez to powszechnie cytowanych.

2. POLYBIOS JAKO AUTOR TRAKTATU WOJSKOWEGO

W IX księdze swego dzieła Polybios nadmienił, że jest autorem teoretycznego traktatu wojskowego przynależącego do gatunku *tactica* (τακτικέ)¹⁷.

---

¹⁵ Takie domniemanie potwierdza okoliczność, że Polybios był autorem zaginionego dzieła o zdobyciu Numancji przez Scipiona Aemilianusa (Cic. *ad fam.* 5.12.2). Jednocześnie trudno rozstrzygnąć, czy arkadyjski historyk miał okazję naocznie obserwować przebieg oblężenia Numancji, co jest raczej wątpliwe; zob. F.W. WALBANK. *Polybius* 1972 s. 11 przyp. 53.

¹⁶ F.W. WALBANK. *A Historical Commentary* s. 697-723. Zob. także: E.W. MARSDEN. *Polybius as a Military Historian*. W: *Polybe. Neuf exposés suivis de discussions*. Red. E. Gabba. Geneva: Fondation Hardt 1973 s. 269-301.

¹⁷ POLYB. 9.20.4. O dziele tym wspominali również: ARR. *Tact.* 1; AEL. 1, 3.4, 19.10.

Mogłoby to świadczyć o jego wysokich kompetencjach militarnych, ale świadomość czym w istocie były owe dzieła, każe zweryfikować ten pogląd¹⁸. Przede wszystkim należy podkreślić, że wszystkie znane *Tacticae* nie traktują ściśle na temat realiów organizacyjnych greckich armii, lecz zawierają opis modelowy, a co za tym idzie: postulowany. Są to dzieła silnie nacechowane filozoficznie, dążące do uzyskania efektu symetrii w przypadku podejmowania tematu struktury armii i jej taktyki bitewnej¹⁹. Choć prace takich autorów co Aelian, Asklepiodotos czy Onasander (Onosander) w ogólnych zarysach dają pewne wyobrażenie na temat armii hellenistycznych, to nie mogą być traktowane z pełnym zaufaniem. Nic nie wskazuje na to, aby odmiennie miało być w przypadku pracy Polybiossa, szczególnie wobec występującej w jego przypadku braku praktyki militarnej.

W tym kontekście kluczowym pytaniem pozostaje, czy hellenistyczne traktaty militarne w ogóle można rozpatrywać w kategoriach „prawda – fałsz”, skoro już w założeniu nie miały dokładnie oddawać rzeczywistości, lecz jedynie przedstawiać pewien ideał? Pod tym względem były podobne do traktatów chińskich, pisanych w duchu konfucjanizmu i taoizmu przez urzędników pozbawionych doświadczenia wojskowego, spośród których najbardziej znanymi pozostają Sun Tzu (Zi) i Sun Bin (Pin)²⁰. Takie wartościowanie jest co najwyżej uzasadnione w przypadku prac *stricte* historiograficznych, o ile w grę nie wchodzi toposy literackie i możliwe do rozpoznania modele narracyjne. Nawet jeśli wnioski przedstawione przez Polybiossa w księdze IX były trafne, to już sam temat wskazuje na silne zakorzenienie autora w specyfice *Tacticae*, do czego zresztą niedwuznacznie nawiązał w księdze XVIII²¹. Należałoby zatem przyjrzeć się w tym kontekście innemu ekskursowi, a mianowicie „części wojskowej” księgi VI. W odniesieniu do „części ustrojowej”

---

¹⁸ Na temat specyfiki tego typu traktatów: J. KROMAYER. *Die Griechen. W: Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer.* Red. J. Kromayer, G. Veith. München: C.H. Beck 1928 s. 13-15; O.L. SPAULDING. *The Ancient Military Writers.* „The Classical Journal” 28:1933 No. 9 s. 657-669; B. CAMPBELL. *Teach Yourself How to Be a General.* „The Journal of Roman Studies” 77:1987 s. 12-29; A.M. DEVINE. *Aelian’s Manual of Hellenistic Military Tactics.* „Ancient World” 19:1989 s. 31-64. Por. L. POZNANSKI. *Essai de reconstruction du Traité de Tactique de Polybe d’après le Livre III des Histoires.* „L’Antiquité classique” 49:1980 s. 161-172, który to artykuł zawiera niezbyt przekonującą próbę odtworzenia listy zagadnień poruszonych przez Polybiossa w napisanym przez niego traktacie militarnym.

¹⁹ AEL. 2.1-34.3; ASCLEP. 2.1-6.1, 7.1-9.1, 10.1-12.1.

²⁰ Zob. R.D. SAWYER. *General Introduction and Historical Background of the Classics.* W: *The Seven Military Classics of Ancient China.* Trans. R.D. Sawyer, M. Sawyer. Boulder: Westview Press 1993 s. 1-18.

²¹ POLYB. 18.32.1-5.

podobną analizę przedstawił przed laty Kurt von Fritz, wskazując na filozoficzną podbudowę wniosków przedstawionych przez Polybiosą i sformułowanie ich w duchu popularnych w świecie greckim modeli filozoficznych, niekiedy kosztem krytycyzmu wykazywanego wobec opisywanego przedmiotu²².

Przed wszystkim uwagę zwraca idealnie proporcjonalna struktura republikańskiego legionu, która w innych partiach *Historiae* nie została potwierdzona przez samego Polybiosą (1200 *velites* + 1200 *hastati* + 1200 *principes* + 600 *triarii* = 4200 żołnierzy)²³. Tylko jeden raz w źródłach wspomina się o legionie liczącym 4200 ludzi, pojawiają się natomiast legiony o stanach etatowych wynoszących 5000, 5200, 6000, a nawet 6200 żołnierzy²⁴. Co więcej, dzięki przekazowi Caiusa Sallustiusa Crispusa wiadomo, że choć struktura legionu pozostawała w ogólnych zarysach stała, to już jego liczebność niekoniecznie, ponieważ była uzależniona od środków, którymi każdorazowo dysponował dany wódz²⁵. Tym bardziej może więc budzić zdziwienie, że wielu autorów przechodzi nad tym do porządku dziennego, wykazując przywiązanie do wygodnego modelu przedstawionego przez Arkadyjczyka. Najwyraźniej niektórzy z nich nie zdają sobie sprawy, że wojsko ma to do siebie, iż nigdy (a już szczególnie w warunkach wojny) nie opiera się na idealnym porządku, symetrii i zgodności ze stanem postulowanym. Jest to jednak szerszy problem, związany ze sposobem kształtowania wyobrażeń o zagadnieniach militarnych w toku kształcenia akademickiego i wielu publikacjach, w tym także tych o charakterze naukowym²⁶.

---

²² K. von FRITZ. *The Theory of Mixed Constitution in Antiquity: A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas*. New York: Arno Press 1958. Kwestia ta leżała również w głównym kręgu zainteresowań najwybitniejszego badacza twórczości historiograficznej Polybiosą, który poświęcił jej wiele uwagi w swoich publikacjach: F.W. WALBANK. *Polybius on the Roman Constitution*. „The Classical Quarterly” 37:1943 No. 3/4 s. 73-89; TENŻE. *A Historical Commentary* s. 635-697; TENŻE. *Polybius* 1966 s. 54-57; TENŻE. *Polybius* 1972 s. 130-150; C.O. BRINK, F.W. WALBANK. *The Construction of the Sixth Book of Polybius*. „The Classical Quarterly” 4:1954 No. 3/4 s. 97-122. Por. T. COLE. *Sources and Composition of Polybius VI*. „Historia” 13:1964 H. 4 s. 440-486.

²³ POLYB. 6.9-10.

²⁴ Zestawienia wszystkich zachowanych przekazów źródłowych traktujących na ten temat dokonał: P.A. BRUNT. *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*. Oxford: Oxford University Press 1971 s. 671-676.

²⁵ SALL. *Cat.* 56.1-2.

²⁶ W odniesieniu do problemów z dowodzeniem, nawiązując do sformułowanej przez Carla von Clausewitza „teorii tarcia”: M. VAN CREVELD. *Dowodzenie na wojnie. Od Aleksandra do Szarona*. Przeł. J. Tomczak. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Erica/Tetragon 2014. Bardzo wyraźnie problem niedojrzałości w badaniach z zakresu historii wojskowości widać na przykładzie rzymskiej dyscypliny wojskowej (rozwińcie zasygnalizowanego problemu zob. M.N. FASZCZA. *Problemy badawcze związane z rzymską dyscypliną wojskową okresu republiki i pryncypatu*. „Res Historica”

Źródła wspomnianego dążenia do osiągnięcia proporcjonalności staną się lepiej zrozumiałe, gdy porówna się ją z charakterystyką falangi macedońskiej/hellenistycznej autorstwa greckich „taktyków”²⁷. Jest ona równie wyidealizowana, choć przecież trudno uznać geometrię za podstawowy punkt odniesienia podczas organizowania sił zbrojnych. Stąd też we współczesnej literaturze przedmiotu przeważa opinia, że opisy autorstwa Aeliana czy Asklepiodotosa należy traktować z ostrożnością²⁸. Jeżeli model Polybiański nie znajduje potwierdzenia w pozostałych przekazach źródłowych, szczególnie tych, które wyszły spod ręki rzymskich autorów, którzy w mniejszym stopniu (o ile w ogóle) byli „skażeni” greckim piśmiennictwem teoretycznym, to jego traktowanie powinno być równie sceptyczne.

Potwierdza to kolejny przykład, czyli opis rzymskiego obozu²⁹. Podczas jego sporządzania ponownie priorytetem okazało się dla Polybiosia hołdowanie zasadom geometrii, o czym świadczą badania archeologiczne przeprowadzone przede wszystkim na Półwyspie Iberyjskim. Za najważniejsze w tym względzie uchodzą ustalenia Adolfa Schultena, który w latach 1905-1914 badał rzymskie obozy położone w okolicach Numancji, przy okazji rozszerzając zakres swoich zainteresowań na pozostałości innych obiektów tego typu datowanych na okres republikański³⁰. Po latach jego wnioski zostały uzupełnione przez Michaela Dobsona, dodatkowo potwierdzając negatywną weryfikację informacji przekazanych przez Polybiosą³¹. Okazało się, że z punktu widzenia Rzymian znacznie istotniejsze było odpowiednie wykorzystanie uwarunkowań terenowych, niekoniecznie zaś wierność symetrii. Praktyczne korzyści zawsze okazują się dominujące na wojnie, bez względu na to, w jaki sposób intelektualiści każdej epoki chcieliby ją widzieć. Wyjaśnienie tego problemu może się kryć w podjęciu tej tematyki przez Polybiosą w treści *Tactica*, o czym bezpośrednio sam wspominał³².

Zestawienie wniosków zaprezentowanych przez Schultena i Dobsona z wynikami prac archeologicznych prowadzonych w okolicy Alezji (Alise-

---

42:2016 s. 13-48), czy też *disciplina militaris* w ogóle (por. D. FASZCZA, M.N. FASZCZA. *Dyscyplina w armiach europejskich od antyku do 1914 roku*. Oświęcim: Napoleon V 2018).

²⁷ Zob. przyp. 20.

²⁸ Zob. przyp. 19.

²⁹ POLYB. 6.27-42; F.W. WALBANK. *A Historical Commentary* s. 709-723.

³⁰ A. SCHULTEN. *Numantia*. Bd. I. München: Brückmann 1914; Bd. II. München: Brückmann 1931; Bd. III. München: Brückmann 1927; Bd. IV. München: Brückmann 1929. Również wewnętrzne zróżnicowanie rozkładu kwater nie odpowiada Polybiańskiemu opisowi.

³¹ M. DOBSON. *The Army of the Roman Republic: The Second Century BC, Polybius and the Camps at Numantia, Spain*. Oxford: Oxbow 2008.

³² POLYB. 9.20.4.

Sainte-Reine) tylko utwierdziło badaczy wojskowości rzymskiej w przekonaniu, że Polybios nie opisywał stanu faktycznego³³. Odpowiedzi na pytanie, z czym w takim razie mamy do czynienia, dostarcza analogia do organizacji legionu: jest to najprawdopodobniej typ idealny, mający stanowić – tak jak w przypadku twórczości pozostałych „taktyków” – odautorską propozycję, która w pierwszym rzędzie ma za zadanie dać wyraz erudycji autora. Stanowiłby on wówczas kolejny „spadek” po traktacie wojskowym Polybiososa.

Najmocniejszym argumentem przemawiającym za poprawnością takiej interpretacji jest podjęta przez Polybiososa próba określenia przestrzeni, jaką powinien zajmować żołnierz wchodzący w skład falangi, jak również legionista³⁴. Dla każdego historyka wojskowości oczywiste jest (a przynajmniej powinno być), że szerokość i głębokość szyku jest uzależniona od wielu czynników, spośród których należy wymienić przede wszystkim: ukształtowanie terenu, wartość bojową oddziałów i obroną taktykę. Delbrück pisał niegdyś o „falandze manipularnej”³⁵, gdyż słusznie zwrócił uwagę, że w warunkach bitwy republikańscy żołnierze i tak najczęściej tworzyli zwarty front, wypełniając interwały znajdujące się pomiędzy manipułami³⁶. Trudno podejrzewać, aby którykolwiek praktyk przy pomocy miarki próbował określić idealną długość szeregu, ponieważ wierność prawidłom geometrii jako żywo nie ma nic wspólnego z sukcesami odnoszonymi na polach bitew. Z praktycznego punktu widzenia takie wyliczenia są bezwartościowe, ale też w tym przypadku ewidentnie nie chodziło o przelanie na papier doświadczeń wyniesionych z pola walki, których zresztą Polybios nie posiadał. Były one za to popularnym tematem wśród „taktyków”³⁷.

Nawet jeśli względem pozostałych przykładów można przedstawić alternatywne wyjaśnienia, to ten jest jednoznaczny w swojej wymowie. Stanowi bezpośrednie nawiązanie do problematyki podejmowanej przez greckich teoretyków, z kolei zestawienie wszystkich trzech przedstawionych przykładów

---

³³ Alésia. *Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois (1991-1997)*. T. I : *Les fouilles*. Red. S. von Schnurbein. Paris: Les Belles Lettres 2001.

³⁴ POLYB. 18.29-30.

³⁵ H. DELBRÜCK. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Bd. I: *Das Altertum*. Berlin: G. Stilke 1920³ s. 310-323.

³⁶ G. VEITH. *Die Taktik der Kohortenlegion*. „Klio” 7:1907 s. 4-9; A.K. GOLDSWORTHY. *The Roman Army at War 100 BC–AD 200*. Oxford: Clarendon Press 1996 s. 176-177; P. SABIN. *The Face of Roman Battle*. „The Journal of Roman Studies” 90:2000 s. 9-10.

³⁷ Zestawienie innych zachowanych w źródłach rozważań tego typu sporządził: F.W. WALBANK. *A Historical Commentary on Polybius*. Vol. II. Oxford: Oxford University Press 1967 s. 586-587.

pozwała umieścić je w ramach spójnego konceptu literackiego, od dawna obecnego w piśmiennictwie greckim.

Rawson zaproponowała interpretację, zgodnie z którą źródłem uwag Polybiosy był „podręcznik” przeznaczony do kształcenia trybunów wojskowych, co miałyby tłumaczyć nadspodziewanie częste wzmianki na ich temat zawarte w księdze VI³⁸. Nawet jeśli tak było w istocie, co wobec braku jakichkolwiek dowodów nie wykracza poza mniej lub bardziej wiarygodną, ale jednak spekulację, to trudno zakładać, aby ów „podręcznik” został oparty pod względem koncepcyjnym na greckich *Tacticae*. Abstrahowanie od dość czytelnych nawiązań do tego gatunku pojawiających się w twórczości Polybiosy postawiłoby badaczy w sytuacji nierozwiązywalności pewnych problemów, których zaakceptowanie interpretacji sformułowanej przez Rawson także nie wyjaśnia.

Te kategorie informacji, które można powiązać z teoretyczną twórczością Polybiosy wymykają się prostej ocenie wiarygodności. Można odnieść nieodparte wrażenie, że w ich przypadku nie chodziło o przedstawienie czytelnikom stanu faktycznego, ale rozwiązań modelowych, sytuujących rozważania arkadyjskiego dziejopisarza w ramach twórczości o silnym wydźwięku filozoficznym. Należy przy tym pamiętać, że Polybios był Grekiem, pisał po grecku i kierował swoją twórczość do greckich czytelników³⁹, którzy poruszali się w ramach określonego kodu kulturowego determinującego postrzeganie niektórych zjawisk, w tym także nurtów literackich. Jeśli Polybios chciał wśród nich osiągnąć popularność, to musiał wykazać się znajomością obowiązujących tendencji i sprawnie poruszać się w ich obrębie. Tymczasem jego dzieło jest zazwyczaj interpretowane w taki sposób, jak gdyby było pisane dla Rzymian, czy nawet dla potomnych. Uwaga o zmieniających się gustach literackich może trącić banałem, szkoda tylko, że świadomość owego banału nie zawsze znajduje przełożenie na efekty prowadzonych współcześnie badań starożytnych.

Polybios nie był więc w przypadku poszczególnych partii księgi VI bardziej lub mniej wiarygodny niż inni „tacy” – po prostu stosował pewien wypracowany już schemat narracyjny, który (choćby pod względem obranej formy) pozwalał mu włączyć się do aktualnie prowadzonego dyskursu. Jego istotą nie było jednak opracowanie praktycznych rad przeznaczonych dla wodzów, lecz manifestacja erudycji na bazie obranego tematu (w tym przy-

³⁸ E. RAWSON. *The Literary Sources for the Pre-Marian Roman Army* s. 15.

³⁹ F.W. WALBANK. *Polybius* 1966 s. 40; TENŽE. *Polybius* 1972 s. 4-6.

padku: organizacji sił zbrojnych). Uzyskaniu właściwych wniosków może służyć wyłącznie postawienie właściwych pytań, a takimi w odniesieniu do zagadnień podejmowanych przez „taktyków” nie jest wiarygodność przyjmowana w elementarnym znaczeniu, gdyż po prostu nie taki był przyświecający im cel.

W tym kontekście dodatkowego znaczenia nabiera stwierdzenie Polybios, że wódz powinien czerpać wiedzę z lektury traktatów, nauczania weteranów i własnych doświadczeń⁴⁰. Dwa z trzech wymienionych elementów noszą charakter teoretyczny i w jego przypadku faktycznie mogły zaistnieć. Pytaniem otwartym musi pozostać, czy jest to wyraz faktycznych poglądów Polybios, czy też próba zaasekurowania się na wypadek ewentualnych zarzutów kierowanych pod jego adresem.

3. POLYBIAŃSKIE ARCHAIZOWANIE

Nie można jednak w ten sposób wytłumaczyć źródła wszystkich budzących wątpliwości informacji pojawiających się na temat armii rzymskich, gdyż groziłoby to ryzykiem przeoczenia trudnego do wytłumaczenia zjawiska archaizowania. Dla obecnego pod murami Kartaginy Polybios nie mogło ulegać wątpliwości, że część opisów jego autorstwa nie odpowiadała rzeczywistości. Do tej kategorii należą głównie: uzbrojenie legionistów, długość pełnienia przez nich służby wojskowej i charakterystyka poboru (*dilectus*).

Mnogość i długotrwałość wojen toczonych przez Republikę rzymską przyczyniła się do stopniowego obniżania cenzusu majątkowego uprawniającego do podjęcia służby wojskowej. Zagadnienie to zostało kompleksowo opracowane przez Emilio Gabbe⁴¹. Pierwszym etapem było obniżenie progu majątkowego z 12 500 albo 11 000 asów⁴² do 4000⁴³ (prawdopodobnie pomiędzy 214 a 212 r.), by w bliżej nieokreślonym momencie II wieku ustalić go ostatecznie na 1500 asów⁴⁴. Jeszcze za życia Polybios do armii zaczęli więc powszechnie trafiać obywatele, którzy nie zawsze posiadali dosta-

⁴⁰ POLYB. 11.8.1-2.

⁴¹ E. GABBA. *The origins of the professional army at Rome: the 'proletarii' and Marius' reform*. W: TENŻE. *Republican Rome, the Army and the Allies*. Trans. P.J. Cuff. Berkeley–Los Angeles: Wiley-Blackwell 1976 s. 1-19.

⁴² LIV. 4.59.11; DION. HAL. 4.18.2; DIOD. 14.16.5.

⁴³ POLYB. 6.19.2.

⁴⁴ CIC. *De rep.* 2.22.40; GELL. 16.10.10; NON. 228 L.

teczne środki, aby zapewnić sobie wymagane wyposażenie. Przynajmniej względem niektórych obowiązków w tym zakresie musiało przejąć na siebie państwo. Jest to wyraźnie widoczne w zachowanym materiale archeologicznym, który już w okresie trwania II wojny punickiej (218-201) nosi ślady masowej produkcji⁴⁵. Prowadzi to do konstatacji, że w czasach Polybiosza doszło do faktycznego ujednoczenia ekwipunku legionistów, którzy stanowili od tej pory podobnie uzbrojoną, ciężkozbrojną piechotę. Wywód arka-dyjskiego historyka poświęcony uzbrojeniu⁴⁶ był więc dla II wieku nieaktualny z powodu pominięcia konsekwencji obniżenia cenzusu majątkowego, który determinował umocnienie się roli państwa. Na tej podstawie można wnioskować, że opis Polybiosza odnosił się w najlepszym przypadku do początkowych lat trwania II wojny punickiej, choć należy szczególnie żałować zaginięcia ksiąg *Ab urbe condita* Titusa Liviusa, które odnosiły się do przebiegu I wojny punickiej (264-241). Mogłoby się wówczas okazać, że dostarczanie żołnierzom zaopatrzenia na podstawie kontraktów publicznych było już wówczas rozpowszechnione, jako że prowadzenie długotrwałego, wyniszczającego konfliktu jedynie z prywatnych zasobów obywateli jest trudne do wyobrażenia⁴⁷.

Z dzieła Liviusa, Appianosa z Aleksandrii oraz analizy przeprowadzonej przez współczesnych historyków wynika, że w czasach Polybiosza długość służby wojskowej wynosiła nie 16⁴⁸ a 6 lat⁴⁹. Jest to jednak sprzeczność możliwa do pogodzenia przy wykorzystaniu znajomości ogólnych prawideł dotyczących ówczesnego systemu militarnego Rzymian. Wiadomo bowiem, że po odsłużeniu wymaganego prawem okresu obywatele trafiali na pewien

---

⁴⁵ J.M. PADDOCK. *The Bronze Italian Helmet: The development of the Cassis from the last quarter of the sixth century B.C. to the third quarter of the first century A.D.* Vol. I. London 1993 [niepublikowana rozprawa doktorska] s. 45-46; Vol. II s. 483-484; M.T. BURNS. *The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic*, „Romanization? Digressus Supplement” 1:2003 s. 60-85.

⁴⁶ POLYB. 6.22-23.

⁴⁷ Zob. E. BADIAN. *Publicans and Sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*, Ithaca-London: University of California Press 1972 s. 11-25.

⁴⁸ POLYB. 6.19.1-2.

⁴⁹ LIV. 40.36.10; APP. *Iber.* 78.334; F.W. WALBANK. *A Historical Commentary* Vol. I s. 698; R.E. SMITH. *Service in the Post-Marian Roman Army*. Manchester: Manchester University Press 1958 s. 6; P.A. BRUNT. *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14* s. 400-401; E. GABBA. *The Roman Professional Army from Marius to Augustus*. W: TENŹE. *Republican Rome* s. 23; W.V. HARRIS. *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* Oxford: Clarendon Press 1979 s. 44-45; J.W. RICH. *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.* „Historia” 32:1983 No. 3 s. 290; L. KEPPIE. *The Making of the Roman Army*. s. 33-34, 54, 62, 76, 147, 170.

czas do rezerwy mobilizacyjnej, nosząc w przypadku ponownego powołania nazwę *evocati, coniurati* bądź *pro milite*⁵⁰. Być może na Polybiańskie 16 lat składały się: 6 lat służby czynnej i 10 lat pozostawania w rezerwie, choć sposób przedstawienia tego zagadnienia przez Arkadyjczyka wskazuje, że miał na myśli 16 lat służby czynnej⁵¹. Niestety, nie jesteśmy w stanie orzec, w którym momencie doszło do skrócenia czasu pozostawania w legionach, niemniej w II wieku było to już faktem.

Kompletnie zaskakująca może się natomiast wydawać charakterystyka poboru⁵², która z całą pewnością odnosiła się do wcześniejszych lat, i to takich, podczas których Rzym walczył jeszcze o hegemonię nad środkową Italią. Wskazuje na to coroczne tworzenie armii konsularnych⁵³, a przecież w II wieku rzymskie siły zbrojne miały już stały charakter (służba wojskowa trwała 6 lat), zaś wyrównaniu poniesionych strat służyły głównie uzupełnienia (*supplementa*)⁵⁴. Wodzowie przejmowali armie od swoich poprzedników, nie zawsze formując nowe oddziały⁵⁵. System opisany przez Polybiosa mógł funkcjonować tylko wtedy, gdy działania militarne toczyły się w pobliskich regionach – wówczas można było zachować wspomnianą przez niego cykliczność bez konieczności przetrzymywania żołnierzy na leżach zimowych. Ten etap rzymskiej ekspansji zakończył się jednak w IV wieku⁵⁶. Arkadyjczyk musiał się zatem opierać na dawnym źródle, pytanie tylko z jakiego powodu?

Celem wyjaśnienia tej zagadki należałoby zwrócić uwagę na motywację przyświecającą Polybiosowi podczas pisania *Historiae*, która została przez niego wyrażona w księdze I oraz VI i może rzucać światło na przyczyny anachroniczności jego opisów:

---

⁵⁰ J. LINDERSKI. *Rome, Aphrodisias and the Res Gestae: the Genera Militiae and the Status of Octavian*. „The Journal of Roman Studies” 74:1984 s. 74-80.

⁵¹ POLYB. 6.19.1.

⁵² POLYB. 6.19-21.

⁵³ POLYB. 6.19.5.

⁵⁴ P.A. BRUNT. *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14*. s. 625-665; L. DE LIGT. *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC-AD 100*. Cambridge: Cambridge University Press 2012 s. 95-98.

⁵⁵ K. RESCH. *Die Freiheit des Feldherrn. Der Handlungsspielraum römischer Feldherrn 218-133 v. Chr.* Wien-Berlin: LIT 2010 s. 47-55.

⁵⁶ Zob. A. ZIÓLKOWSKI. *Podbój Italii przez Rzym: motywy i mechanizmy*. W: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz*. Red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1994 s. 49-57; T.J. CORNELL. *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*. London–New York: Routledge 1995 s. 293-344.

[...] najpiękniejszą, a zarazem najpożyteczniejszą rzeczą w przedsięwziętym przez nas dziele jest dla jego czytelników możliwość poznania i zrozumienia, jak i jakim rodzajem polityki niemal cały świat w ciągu niecałych pięćdziesięciu trzech lat pokonany dostał się pod wyłączne panowanie Rzymian: fakt, jakiego nigdy przedtem nie stwierdzono⁵⁷.

Oraz:

Któż bowiem z ludzi jest tak tępy lub obojętny, żeby nie chciał poznać, jak i dzięki jakiemu ustrojowi państwa cały prawie świat w niespełna pięćdziesięciu trzech latach opanowany popadł pod wyłączną władzę Rzymian, co nigdy przedtem się nie zdarzyło?⁵⁸

Z przytoczonych passusów wynika, że Polybios pragnął ukazać swoim greckim odbiorcom przyczyny sukcesów odnoszonych przez Rzymian w latach 218-167, do których zaliczał również specyficzną konstrukcję ustrojową republiki. Jednym z jej elementów był system militarny, choć antyczny dziejopisarz nie sprecyzował, jaki *terminus post quem* wyznaczył dla opisywania zagadnień ustrojowych. Logiczne byłoby przyjęcie założenia, że nie chodziło o 167 r., ale o moment, w którym Rzym zaczął zdobywać ponadregionalne znaczenie, pojawiając się w orbicie zainteresowań przedstawicieli świata greckiego. Jeśli tak było w istocie, to Polybios nie skupił się na opisywaniu armii, które miał okazję oglądać na własne oczy, ponieważ funkcjonowały w okresie, gdy Rzym zdobył już dominację w basenie Morza Śródziemnego, nie zaś dopiero się do niej sposobił. Z tego powodu sięgnął po bliżej nieznaną rzymską pracę z początków III, a być może nawet z końca IV wieku, i zaprezentował zasób wiadomości, które miały w założeniu nakreślać ogólne ramy systemu militarnego Kwirytów przed dojściem do potęgi. Jednocześnie tłumaczyłoby to wewnętrzne sprzeczności pojawiające się w dziele Polybiosia, ponieważ wnioski na temat wojska rzymskiego płynące z innych ksiąg poza VI nie odpowiadają w wielu fragmentach wywodom zawartym w ekskursie poświęconym ustrojowi Republiki.

Wszystko to można stwierdzić przy założeniu, że znamy wszystkie kluczowe passusy, które pozwalają zrekonstruować koncepcję historiograficzną Polybiosia. Wstęp do księgi VI pochodzi bowiem ze s. 369-370 *Excerpta Vaticana*, natomiast wprowadzenie do „części wojskowej” księgi VI zaginęło. Jej ostateczny kształt został ustalony w XVI wieku przez Justusa Lipsiusa

---

⁵⁷ POLYB. 6.1.7. Ten, jak również następny cytat zaczerpnięty z dzieła Polybiosia został przytoczony w tłumaczeniu Seweryna Hammera.

⁵⁸ POLYB. 1.1.5-6.

(wł. Joost Lips), który pokusił się także o napisanie do niej komentarza filologiczno-historycznego⁵⁹. Nie można wykluczyć, że któryś z zaginionych fragmentów stanowił klucz do rozwiązania zagadki, niemniej badacz jest zmuszony do wykorzystywania w swojej pracy tylko tego, co się zachowało.

Kryteria, którymi kierował się Polybios podczas selekcji materiału są tym bardziej zastanawiające, że nie zawsze potrafił właściwie zinterpretować zjawiska, z którymi przyszło mu się zetknąć. Wymownym przykładem jest opisany przez niego „sąd koleżeński” odbywający się bez udziału głównodowodzącego i zakończony zabiciem skazanego poprzez zachłostanie na śmierć (*fustuarium*, ξυλοκοπέται)⁶⁰. Tymczasem począwszy od lat 199-193, kiedy doszło do uchwalenia trzech *leges Porciae*, z których dwie gwarantowały wszystkim obywatelom – w tym także pełniącym służbę wojskową – *ius provocationis*, takie postępowanie było nielegalne⁶¹. Najprawdopodobniej stanowiło więc formę obejścia zakazów zawartych w ustawach⁶², ale w ujęciu Polybiosa taki typ egzekucji był czymś ogólnie przyjętym w armiach rzymskich. Jego uwadze uszedł zatem istotny aspekt składający się na status prawny rzymskiego obywatela, czyli coś, co w kontekście ustrojowym powinno wzbudzić jego zainteresowanie.

Tak czy inaczej, księga VI zawiera informacje ewidentnie odnoszące się do wcześniejszych wieków, które z jakiegoś powodu zostały przez Polybiosa powielone. Skąd je zaczerpnął, pozostaje tajemnicą, lecz podczas oceny wiarygodności jego dzieła nie można od tej okoliczności abstrahować, podobnie jak od specyficznego i dalece niepełnego kształtu, jaki nadali księdze VI renesansowi humaniści. Pewne pozostaje jedno: podczas opisywania niektórych instytucji Arkadyjczyk podjął decyzję o skupieniu się na dość odległej przeszłości zamiast na teraźniejszości, ze wszystkimi tego konsekwencjami dla późniejszego rekonstruowania dziejów Rzymu⁶³.

⁵⁹ J. LIPSIUS. *De militia romana libri quinque; commentarius ad Polybium; Iusti Lipsi analecta sive observationes reliquae ad militiam et hosce libros*. Antverpiae: Officina Plantiniana 1596.

⁶⁰ POLYB. 6.37.1-4, 6.38.1-4.

⁶¹ Problematyka znaczenia *leges Porciae* dla rzymskiej dyscypliny wojskowej została szerzej opisana w: M.N. FASZCZA. *Bunt w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.)*. Oświęcim: Napoleon V 2017 s. 98-107.

⁶² J.S. REID. *On Some Questions of Roman Public Law*. „The Journal of Roman Studies” 1:1911 s. 85-86, 89-90; M. CRAWFORD. *The Roman Republic*. London: Fontana 1992 s. 92.

⁶³ W ogólnych zarysach na archaizowanie Polybiosa zwrócili uwagę autorzy, których publikacje zostały wymienione w przyp. 6, 7 i 8, choć nie uzasadnili w szerszym zakresie swojego stanowiska. Inna sprawa, że dla badacza koncentrującego się na historii republikańskiej armii rzymskiej taki wniosek jawi się jako dość oczywisty, choć nie zawsze musi takim pozostawać dla większości czytelników.

4. DLACZEGO POLYBIOS?

Polybios stosunkowo późno osiągnął status niekwestionowanego eksperta militarnego, ponieważ po raz pierwszy wyraźnie można dostrzec go w tej roli dopiero w XIV wieku, w szczególności na Półwyspie Apenińskim. Był jednym z głównych źródeł wiedzy o republikańskich armiach rzymskich, jeśli chodzi o Niccolò Machiavellego⁶⁴. Prawdziwą sławę zyskał jednak dzięki przeprowadzonym na przełomie XVI i XVII wieku tzw. reformom orańskim, u podstaw których legła współpraca wspomnianego uprzednio Lipsiusa i Maurycego Orańskiego⁶⁵.

Lipsius był prawdopodobnie najwybitniejszym przedstawicielem niderlandzkiego humanizmu, a prowadzone przez niego badania koncentrowały się na stoicyzmie⁶⁶. Jego działalność filologiczna obejmowała także pozostałości twórczości Polybiososa, co dało efekt w postaci komentarza odnoszącego się do poruszanych przez niego zagadnień wojskowych⁶⁷. Bliskie kontakty utrzymywane przez Lipsiusa z Maurycem zaowocowały z kolei połączeniem aspektu teoretycznego i praktycznego, dzięki czemu władca orański mógł na polach bitew testować nowe rozwiązania, oparte na lekturze dzieł greckich autorów. Wśród nich poczesne miejsce zajmował właśnie Polybios.

Zrzucenie zwierzchności hiszpańskich Habsburgów i ogłoszenie niepodległości było niewątpliwie ogromnym sukcesem Holandii, co zwróciło na nią baczniejszą uwagę europejskich władców. Ustanowienie w 1616 r. przez Johanna von Nassau pierwszej w dziejach uczelni wojskowej (*Schola Militaris*) mieszczącej się w Siegen sprawiło, że w innych armiach zaczęto gre-

---

⁶⁴ Zob. F. GILBERT. *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War*. W: *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*. Red. P. Paret. Princeton: Princeton University Press 1986 s. 22, 27; M.N. FASZCZA. *Rzymska dyscyplina wojskowa w ujęciu Niccolò Machiavellego*. „Zeszyty Prawnicze” 14:2014 z. 4 s. 23-40.

⁶⁵ Punktem wyjścia dla przeprowadzenia reform orańskich było wypracowanie koncepcji neo-stoicyzmu, której centralną postacią pozostawał Lipsius: G. OESTREICH. *Die römische Stoizismus und die oranische Heeresreform*. „Historische Zeitschrift” 176:1953 H. 1 s. 17-43. Na temat ich przebiegu i znaczenia: W. HAHLEWEG. *Die Heeresreform der Oranier und die Antike: Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege*. Berlin: Historischen Kommission für Nassau 1941; O. VAN NIMWEGEN. *The Dutch Army and the Military Revolutions 1588–1688*. Trans. A. May. Woodbridge: Boydell & Brewer 2010.

⁶⁶ Najważniejszą pracą wyrażającą poglądy Lipsiusa na doktrynę stoicką, silnie zakorzenione w wyznawanym przez niego kalwinizmie, była: *De constantia libri duo* (1584 r.). Inną ważną publikacją było: *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604 r.), w której Lipsius zmierzył się z twórczością Luciusa Annaeusa Seneki Młodszeo.

⁶⁷ Zob. przyp. 60.

mialnie poszukiwać wykształconych tam oficerów, a także przyswajać regulaminy będące podstawą ich kształcenia – wzorce niderlandzkie uchodziły wówczas za najskuteczniejsze na Starym Kontynencie⁶⁸. Te zaś były oparte na pogłębionej lekturze literatury antycznej, przede wszystkim Polybiańskich *Historiae* i komentarza napisanego przez Lipsiusa⁶⁹, co doprowadziło do wykształcenia się opinii, jakoby przedłożone przez nich propozycje organizacyjne i taktyczne miały charakter uniwersalny – w końcu inspirujący się nimi Holendrzy ostatecznie wywalczyli w 1648 r. niepodległość w zmaganiach ze znacznie silniejszym przeciwnikiem, co rzekomo stanowiło najlepszą rękojmię ich skuteczności. Wydaje się, że był to kluczowy moment w procesie kreowania Polybiosia na eksperta od zagadnień militarnych.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowany przez greckiego historyka model zawarty w księdze VI jest bardzo spójny i logiczny, co stawia współczesnych badaczy przed pokusą jego bezkrytycznego zaakceptowania. Zanegowanie oznaczałoby bowiem utratę jedyne go zawartego w źródłach schematu, co wymuszałoby w efekcie żmudne zestawianie często trudnych pod względem interpretacyjnym passusów. Realistycznie przedstawiając sprawę, można odnieść nieodparte wrażenie, że utrzymująca się w dalszym ciągu tendencja polegająca na bezkrytycznym powielaniu informacji składających się na część wojskową *Historiae* wynika w głównej mierze z lenistwa intelektualnego i lekceważenia dorobku poprzedników, nierzadko mogących się pochwalić wybitnymi osiągnięciami. Sprawia to, że od lat trzeba od nowa udowodniać, iż kopiowanie uwag Polybiosia może się co najwyżej przyczynić do wypaczenia obrazu zjawiska. Ma to jednak tę dobrą stronę, że wraz z każdą kolejną publikacją argumentacja przeciwników tego uproszczonego podejścia ulega wzmocnieniu, co okresowo ożywia dyskurs naukowy.

Wiarygodność twórczości historycznej Arkadyjczyka wymyka się prostym ocenom, ponieważ część przedstawionych przez niego wywodów nie może być oceniana przy pomocy kategorii prawda–fałsz. Wynika to z hołdo-

---

⁶⁸ G. PARKER. *Wojny dynastyczne. W: Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych.* Red. tenże. Przeł. A. Czarnocki. Warszawa: Książka i Wiedza 2008 s. 176-177.

⁶⁹ A. MOMIGLIANO. *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization.* Cambridge: Cambridge University Press 1975 s. 46-47; A.A.M. KINNEGING. *Aristocracy, Antiquity & History: Classicism in Political Thought.* New Brunswick: Transaction Publishers 1997 s. 136 przyp. 138.

wania przez niego gatunkowi literackiemu (*tactica*), którego istotą było przedstawienie rozwiązań idealnych o silnej podbudowie tkwiącej w filozofii i geometrii. Polybios wspominał o własnym autorstwie takiego traktatu, wzmiankując jako jeden z podjętych tematów budowę obozu, którego opis znalazł się również w księdze VI. Stanowi to przesłankę, aby w podobny sposób zaklasyfikować inne wywody jego autorstwa, takie jak niezwykle schematyczny opis struktury rzymskiego legionu czy przestrzeń zajmowaną przez pojedynczego żołnierza.

Jednocześnie piśmiennictwo wojskowe Polybiosia cechuje się czasem (zamierzoną?) archaizacją, której źródeł można upatrywać w konstrukcji dzieła. W połączeniu z nie zawsze występującą umiejętnością rozpoznania, z czym przyszło mu się mierzyć, każe to podchodzić do części militarnej księgi VI z pewną dozą ostrożności. Sukcesy odnoszone przez wojska holenderskie nie miały źródła w uniwersalności rzymskich rozwiązań, ani głębokiej znajomości zagadnień wojskowych przez Polybiosia, ale umiejętnym dostosowaniu wzorowanej na antycznej taktyki do ówczesnych możliwości techniczno-organizacyjnych. Arkadyjczyk prawdopodobnie nie potrafiłby nawet poprawnie ocenić skuteczności rozwiązań zaproponowanych w zaginionej *Tactica*, albowiem nie posiadał realnego doświadczenia dowódczego, którego brak nieco paradoksalnie zarzucał innym historykom. Wszystko to sprawia, że nadany mu status nie znajduje solidnego uzasadnienia w treści *Historicae*, co oczywiście nie odbiera Polybiosowi opinii wiarygodnego historyka, a jedynie nadaje jego kompetencjom właściwe ramy.

BIBLIOGRAFIA

- Alésia. Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois (1991-1997). T.I: Les fouilles. Red. S. von Schnurbein. Paris: Les Belles Lettres 2001.
- ASTIN A.E.: Scipio Aemilianus. Oxford: Oxford University Press 1967.
- BADIAN E.: Publicans and Sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic. Ithaca-London: University of California Press 1972.
- BRINK C.O., WALBANK F.W.: The Construction of the Sixth Book of Polybius. „The Classical Quarterly” 4:1954 No. 3/4 s. 97-122.
- BRUNT P.A.: Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14. Oxford: Oxford University Press 1971.
- BURNS M.T.: The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic. „Romanization? Digressus Supplement” 1:2003 s. 60-85.
- CAMPBELL B.: Teach Yourself How to Be a General. „The Journal of Roman Studies” 77:1987 s. 12-29.

- CASCARINO G.: *L'Esercito Romano. Armamento e organizzazione. Vol. I: Dalle origini alla fine della repubblica.* Roma: Il Cerchio 2007.
- CHANOTIS A.: *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History.* Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing 2005.
- COLE T.: Sources and Composition of Polybius VI. „*Historia*” 13:1964 H. 4 s. 440-486.
- CORNELL T.J.: *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC).* London–New York: Routledge 1995.
- CRAWFORD M.: *The Roman Republic.* London: Fontana 1992.
- CREVELD VAN M.: *Dowodzenie na wojnie. Od Aleksandra do Szarona.* Przeł. J. Tomczak. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Erica/Tetragon 2014.
- DELBRÜCK H.: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Bd. I: Das Altertum.* Berlin³: G. Stilke 1920.
- DELBRÜCK H.: *Nowożytna sztuka wojenna.* Przeł. M. Młynarz. Oświęcim: Napoleon V 2016.
- DEVINE A.M.: *Aelian's Manual of Hellenistic Military Tactics.* „*Ancient World*” 19:1989 s. 31-64.
- DOBSON M.: *The Army of the Roman Republic: The Second Century BC, Polybius and the Camps at Numantia, Spain.* Oxford: Oxbow 2008.
- FASZCZA D., FASZCZA M.N.: *Dyscyplina w armiach europejskich od antyku do 1914 roku.* Oświęcim: Napoleon V 2018.
- FASZCZA M.N.: *Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.).* Oświęcim: Napoleon V 2017.
- FASZCZA M.N.: *Problemy badawcze związane z rzymską dyscypliną wojskową okresu republiki i pryncypatu.* „*Res Historica*” 42:2016 s. 13-48.
- FASZCZA M.N.: *Rzymska dyscyplina wojskowa w ujęciu Niccolò Machiavellego.* „*Zeszyty Prawnicze*” 14:2014 z. 4 s. 23-41.
- FRITZ VON K.: *The Theory of Mixed Constitution in Antiquity: A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas.* New York: Arno Press 1958.
- GABBA E.: *The origins of the professional army at Rome: the 'proletarii' and Marius' reform.* W: TENŹE. *Republican Rome, the Army and the Allies.* Trans. P.J. Cuff. Berkeley–Los Angeles: Wiley-Blackwell 1976 s. 1-19.
- GABBA E.: *The Roman Professional Army from Marius to Augustus.* W: TENŹE. *Republican Rome, the Army and the Allies.* Trans. P.J. Cuff. Berkeley–Los Angeles: Wiley-Blackwell 1976 s. 20-69.
- GILBERT F.: *Machiavelli: The Renaissance of the Art of War.* W: *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age.* Red. P. Paret. Princeton: Princeton University Press 1986 s. 11-31.
- GOLDSWORTHY A.: *The Complete Roman Army.* London: Thames and Hudson 2003.
- GOLDSWORTHY A.K.: *The Roman Army at War 100 BC-AD 200.* Oxford: Clarendon Press 1996.
- GRIMAL P.: *Le siècle des Scipions. Rome et l'Hellénisme au temps des guerres puniques.* Paris: Aubier 1975.
- HAHLWEG W.: *Die Heeresreform der Oranier und die Antike: Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege.* Berlin : Historischen Kommission für Nassau 1941.

- HARRIS W.V.: *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* Oxford: Clarendon Press 1979.
- HOYOS D.: *The Age of Overseas Expansion (264-146 BC). W: A Companion to the Roman Army.* Red. P. Erdkamp. Oxford–Malden: Blackwell Publishing 2007 s. 63-76.
- JAMES S.: *Writing the Legions: the Development and Future of Roman Military Studies in Britain.* „*Archeological Journal*” 159:2002 s. 1-58.
- KEPPIE L.: *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire.* London: Batsford 1984.
- KINNEGING A.A.M.: *Aristocracy, Antiquity & History: Classicism in Political Thought.* New Brunswick: Transaction Publishers 1997.
- KROMAYER J.: *Die Griechen. W: Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer.* Red. J. Kromayer, G. Veith. München 1928 s. 7-162.
- LIGT DE L.: *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC-AD 100.* Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- LINDERSKI J.: *Rome, Aphrodisias and the Res Gestae: the Genera Militiae and the Status of Octavian.* „*The Journal of Roman Studies*” 74:1984 s. 74-80.
- LIPSIUS J.: *De militia romana libri quinque; commentarius ad Polybium; Iusti Lipsi analecta sive observationes reliquae ad militiam et hosce libros.* Antverpiae: Officina Plantiniana 1596.
- MARSDEN E.W.: *Polybius as a Military Historian. W: Polybe. Neuf exposés suivis de discussions.* Red. E. Gabba. Geneva: Fondation Hardt 1973 s. 269-301.
- MOMIGLIANO A.: *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization.* Cambridge: Cambridge University Press 1975.
- NIMWEGEN VAN O.: *The Dutch Army and the Military Revolutions 1588–1688.* Trans. A. May. Woodbridge: Boydell & Brewer 2010.
- OESTREICH G.: *Die römische Stoizismus und die oranische Heeresreform.* „*Historische Zeitschrift*” 176:1953 H. 1 s. 17-43.
- PADDOCK J.M.: *The Bronze Italian Helmet: The development of the Cassis from the last quarter of the sixth century B.C. to the third quarter of the first century A.D. Vol. I-II.* London 1993 (niepublikowana rozprawa doktorska).
- PARKER G.: *Wojny dynastyczne. W: Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych.* Red. tenże. Przeł. A. Czarnocki. Warszawa 2008 s. 166-186.
- PARKER H.M.D.: *The Roman Legions.* New York: Barnes & Noble 1958.
- POZNANSKI L.: *Essai de reconstruction du Traité de Tactique de Polybe d’après le Livre III des Histoires.* „*L’Antiquité classique*” 49:1980 s. 161-172.
- RAWSON E.: *The Literary Sources for the Pre-Marian Roman Army.* „*Papers of the British School at Rome*” 39:1971 s. 13-31.
- REID J.S.: *On Some Questions of Roman Public Law.* „*The Journal of Roman Studies*” 1:1911 s. 68-99.
- RESCH K.: *Die Freiheit des Feldherrn. Der Handlungsspielraum römischer Feldherrn 218-133 v. Chr.* Wien–Berlin: LIT 2010.
- RICH J.W.: *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.* „*Historia*” 32:1983 No. 3 s. 287-331.
- SABIN P.: *The Face of Roman Battle.* „*The Journal of Roman Studies*” 90:2000 s. 1-17.

- SACKS K.: Polybius on the Writing History. Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1981.
- SAWYER R.D.: General Introduction and Historical Background of the Classics. W: The Seven Military Classics of Ancient China. Trans. R.D. Sawyer, M. Sawyer. Boulder: Westview Press 1993 s. 1-18.
- SCHULTEN A.: Numantia. Bd. I. München: Brückmann 1914.
- SCHULTEN A.: Numantia. Bd. II. München: Brückmann 1931.
- SCHULTEN A.: Numantia. Bd. III. München: Brückmann 1927.
- SCHULTEN A.: Numantia. Bd. IV. München: Brückmann 1929.
- SEKUNDA N.: Republican Roman Army 200-104 BC. Oxford: Osprey Publishing 1996.
- SMITH R.E.: Service in the Post-Marian Roman Army. Manchester: Manchester University Press 1958.
- SPAUDING O.L.: The Ancient Military Writers. „The Classical Journal” 28:1933 No. 9 s. 657-669.
- VEITH G.: Die Taktik der Kohortenlegion. „Klio” 7:1907 s. 303-334.
- WALBANK F.W.: A Historical Commentary on Polybius. Vol. I. Oxford: Oxford University Press 1957.
- WALBANK F.W.: A Historical Commentary on Polybius. Vol. II. Oxford: Oxford University Press 1967.
- WALBANK F.W.: Polybius on the Roman Constitution. „The Classical Quarterly” 37:1943 No. 3/4 s. 73-89.
- WALBANK F.W.: Polybius. Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1972.
- WALBANK F.W.: Polybius. W: Latin Historians. Red. T.A. Dorey. London: Routledge & Kegan Paul 1966 s. 39-63.
- WEBSTER G.: The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D. Norman: University of Oklahoma Press 1998³.
- ZECCHINI G.: Storia della storiografia romana. Roma–Bari: Editori Laterza 2016.
- ZIEGLER K.: s.v. Polybios. Pauly Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft XXI:1952² szp. 1440-1578.
- ZIÓŁKOWSKI A.: Podbój Italii przez Rzym: motywy i mechanizmy. W: Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo – Społeczeństwo – Gospodarka. Liber in memoriam Ludovici Piotrowicz. Red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1994 s. 49-80.

ARMIA RZYMSKA... ALE JAKA? O WIARYGODNOŚCI UWAG
POLYBIOŚA Z MEGALOPOLIS NA TEMAT ORGANIZACJI *EXERCITUS ROMANUS*

Streszczenie

W powszechnym mniemaniu badaczy antyku *Historiae* autorstwa Polybiosia uchodzą za wyjątkowo wiarygodne źródło do rekonstrukcji organizacji republikańskiej armii rzymskiej. Problem polega na tym, że nie tylko nie posiadał on deklarowanego doświadczenia wojskowego, ale również nie zawsze opisywał to, co miał okazję zaobserwować. W treści VI księgi jego dzieła znajdują się wywody o charakterze modelowym, co stanowi spuściznę specyficznego gatunku li-

terackiego nazywanego *tactica*. Polybios był autorem traktatu zaliczanego do tego nurtu. Co więcej, w innych fragmentach swego dzieła dopuścił się archaizacji, przedstawiając obraz rzymskich sił zbrojnych prawdopodobnie z IV wieku przed Chr. Wszystko to sprawia, że bezkrytyczne powielanie jego wywodów może doprowadzić do zniekształcenia obrazu badanego zjawiska.

Słowa kluczowe: Polybios; historia Rzymu; armie rzymskie; myśl wojskowa; Justus Lipsius.

THE ROMAN ARMY... BUT WHAT KIND OF? ON THE RELIABILITY OF POLYBIOS'
OBSERVATIONS ABOUT THE ORGANIZATION OF *EXERCITUS ROMANUS*

Summary

In the common opinion of the classicists Polybios' *Historiae* are considered to be an extremely reliable source for the reconstruction of the Republican Roman army organization. The problem is he did not have the declared military experience, but also did not always describe what he actually saw. In the sixth book of *Historiae* there are some ideal-type suggestions which are the legacy of a specific literary genre called *tactica*. Polybios was one of the authors of this kind of military treatises. What is more, in the other fragments of his work he committed an archaization, presenting the image of the Roman armed forces probably from the fourth century BC. All this makes that uncritical taking of his arguments may lead to distortions in the image of the studied subject.

Key words: Polybios; Roman history; Roman armies; military thought; Justus Lipsius.